

Noen spesielle dammer i Bergensområdet og bruken av fisk.

av

Dagfinn Moe

Bergens museum

I tidligere tider fantes det en rekke dammer rundt om. Noen fungerte som brønner, andre som oppbevaring av levende fisk, og atter andre som prydelementer i hager med eller uten fisk. I denne omgangen skal vi se på et par dammer som bare noen få vet opprinnelsen til, som nesten er borte, eller som finnes inntegnet i noen gamle kart på 1700 og 1800 tallet i Bergen. Tilsvarende dammer finnes i gamle byer, flest i utlandet, og som oftest knyttet til gamle klostre eller slott.

Om vi ser på de siste først, er det åpenbart at festningene trengte matlagre, og fersk mat var avgjort populært. Et klassisk eksempel finnes ved Bergenhus gjennom tidene er benyttet som både slott og festning hvor det på flere kart fra er tegnet inn en stor ferskvanns-dam umiddelbart utenfor nordveggen av Håkonshallen. I tillegg er det på flere kart inntegnet en dam utenfor murene mot NV. På et detaljert kart over Bergenhus festning ser man en dam uten muren mot nord, og på et spesielt kart er selve dammen påført opplysninger at det dreier seg om en dam for saltvannsfisk, - i dag fylt igjen og arealet tatt i bruk som parkeringsplass. (Fig. 1). Mye tyder på at det dreier seg om en dam tilhørende slottet eller selve festningen.

Fisk var en vesentlig del av kystbefolknings kost. Men også for klostrene var og er fisk et viktig råstoff. Men vi skal være klar over at *fisk* for middelaldermennesket- var et vidt begrep og inkluderte også noen marine pattedyr som hval og nise. Men vi nevner kort at til fiske-begrepet inkluderte man også beveren (*fig. 2*) på grunn av den skjellete halen, og fordi den levde store deler av sitt liv i vann, og hvitkinngåsen (*Branta leucopsis*) ettersom man ikke visste hvor den flyttet om vinteren. Slike dyr ble ansett som tillatt fastemat, men spesielt viktig var fisket av sild og torsk samt ferskvanns fisk som gjedde, karpe, brasme, abbor, niøyer (Fig. 1, 3), ofte holdt i dammer (Willassen 2016).

På Koengen, utenfor murene mot sydøst retning Mariakirken finner vi to dammer, en markert større enn den andre. Disse må være fylt med ferskvann og derved ferskvannsfisk som karusser og karper (Hufthammer & Moe 20xx) eller ål. I og rundt gamle Bergen har vi noen av dem og mye kan tyde på at de var knyttet til klostrenes plassering gjennom middelalderen. Mens ruiner finnes med bl. Nonneseter kloster og Lyse kloster, er det kun Domkirken hvor selve kirkebygget er satt i stand, mens resten av bygningsmassen og hager er tapt. Noen av klostrene blant annet Lyse og Munkeliv kloster eide store områder, men selv de mindre klostrene måtte sikre sin fiskemat-forsyning,

Fig. 1. Fiskere fanger her en åle-lignende fisk, niøye (*Petromyzonidae*), med håv. (Orig.: *Tacuinum Sanitatis*, 1400-tallet). (Vollestad 2012)

Fig. 2. I middelalderen mente man at bl.a. bever-hale (*Castor fiber*) kunne spises på grunn av den fiskelignende eller skjell-aktige halen. (Orig.: *Livre des simples médecines*, ca 1480)

Bergen må ha hatt mange reservoarer for fisk, små og store gjennom tidene. Klostrene har hatt mange og relativt store bassenger. Sannsynligheten er stor for at en del av karussene og den lille fisken horken i Milde vannet stammer fra middelalderen.

3a.

b.

Fig. 3. a. Vanlig karpe (*Cyprinus carpio*) (Orig.: Oslomarkas fiskeadministrasjon);
b. karuss (*Carassius carassius*) (Com.: [Wikipedia.org/W/index.php?curid=14943850](https://www.wikipedia.org/W/index.php?curid=14943850))

På våre breddegrader vet en at ørret og laks ble benyttet sammen med både karpe og karusser sammen med ål. Undersøkelser viser at andre fiskeslag fantes og ble benyttet, så som hork og gjedde (Hufthammer & Moe 2012). Større levendefisk- anlegg fantes flere steder, også i Bergen og omegn (Moe 2018), og på flere av våre eldre kart sees dammer til bruk for oppbevaring av fisk. I Bergen fantes også at damanlegg på Bergenhus tilpasset saltvannsfisk (Moe 2018).

Etter hvert som tilgangen på fersk fisk ble bedre, er behovet i dag for åpne dammer mindre aktuelle, og i dag forbudt og de aller fleste fylt igjen av frykt for at noen skal falle ned i dem, så det er få vi vet om. En del damfisk overlevde og havnet i flere av våre vassdrag.

Det er gjennom århundrene laget et stort antall kart for Bergen og omegn. For flere av disse er det tegnet inn to avlange rektangulære dammer ved siden av hverandre. Den ene kunne være opptil dobbelt så lang som den andre. Om man søker rundt andre slott og festninger i inn og utland, kan man finne det samme.

Innenfor murene på Bergenhus festning på, finner vi midt på flere kart et område kalt Koengen og to fiskedammer (Fig. 4). Store deler av området var tidlig åpent vann, men det ble etter hvert fylt igjen. Fiskedammene som sees på kart fra denne perioden lå på de litt tørre partier, men så lavt at det stod vann i dem. Forskjellige opplysninger forteller at flere fiskeslag fantes i dem. I teksten til et kart sies det direkte at dammene for karuss og ål. Den største dammen for karuss, den minste ål.

Fig. 4. Midt på Koengen (*Kûhawen*) fantes på flere kart to fiskedammer, en stor og en liten, begge i dag fylt igjen og borte, men sees her på et kart fra 1773 (mrk. 23). I høyre kant sees en bit av Mariakirken og Øvregaten, og ned mot Vågen er inntegnet to barokkinspirerte hager: den minste og tilhørte *kjøpmann Jordan*, den ovenfor tilhørte *kjøpmann Wilgaard*. Disse to hagearealene inngikk i den tidligere slottshagen. Kongens/Slotts nye hagen (mrk. 21) ligger på dette tidspunkt under Sverresborg og var tidligere klostergrunn. (Utsnitt av kart over Bergenhus laget av Hans Balthazar von Gottberg (Gottberzk) (Moe 2018). (Orig.: NRA, KHB, M7 420)

Damanlegg fantes flere steder, også i Bergen (Hufthammer & Moe 2016; Moe 2018), og flere kan sees på flere av våre eldre kart. I Bergen fantes mer sjeldent på våre breddegrader også et damanlegg tilpasset saltvannsfisk (Bergenhus, Moe 2018). Etter hvert som tilgangen på fersk fisk ble blitt bedre, var behovet for damene mindre aktuelle, og usikrete, åpne

dammer er i dag forbudt for å hindre at barn og andre ikke skulle falle ned i dem. Mange av de tidligere små fiskedammene er derfor gjenfylt og borte. Interessant er det å vite at tidligere damfisk har overlevd og kan finnes i enkelte vassdrag rundt byen.

Vi skal se litt på ett par av kartene laget på 1700 og 1800 tallet. Et utsnitt av et kart over Nygårdshøyden med Lille og Store Lungegårds vann viser to dammer, nærmest parallelle, som i praksis må ha ligget i Nygårdsparken (fig. 4b) øvre del, en på hver side av dagens forlengelse av Parkveien. Området tilhørte Nonneseter kloster inntil Vincent Lunge fikk eiendomsretten til eiendommen av Kongen. Avstanden fra selve klosteret til fiskedammene på Nygårdshøyden (4a) var lengre enn mellom dammene på Koengen og klostrene på Bergenhus, men neppe for lang for brukerne.

Fig. 4. Tre kart over deler av Nygårdshøyden fra perioden 1750 til 1864 rundt dagens inngang til Nygårdsparken og Bergens Museum ligger og hvor Nygaardsporten/krysset hvor Nygårdsalleen begynte.

a) Utsnitt av kart (1750) med Store og Lille Lungegårds vann, viser restene etter Nonneseter kloster/Lungegården (se fig. 5) og en større dam på Nygårdshøyden, - kanskje noe forenklet tegnet, like fullt forløperen til fiskedammene inntegnet i det nederste høyre hjørnet i kart b. (Merk galgen som er inntegnet i kartets øvre venstre hjørne).

b) Utsnitt av kart fra 1829. (Vibe og Middelthon, amt2_bergens-by-18_1829b

c) Utsnitt av kart (1864) hvor tomten for Bergens museum er inntegnet, og hvor to store fiskedammer, ca. 1200 alen og mindre ca. 850 alen lå, - ned i høyre hjørne lå, en på hver side av forlengelse av dagens vei inn i Nygårdsparken.

Den minste av dammene oppe på Nygårdshøyden er i dag gjenfylt, mens den første og største er ombygget (2016-17). (I venstre hjørnet trolig en mindre dam tilhørende Claus Fasting. Merk for øvrig allè-beplantningen som Claus Fastings fikk gjort på eiendommen.) (Orig.: (4a.) *Situation af Staden og Egnen om Bergen udi Norge*, amt2_bergens-by-6_1750, Kartverket; 4b ;4c) *Bergenhuus Fæstning...* (P. Handberg 1864. amt2_bergens-by-20. Orig.: Kartverket).

Gjennom middelalderen ble nok store deler av Nygårdshøyden benyttet som beitemark, og dammene til oppdrett av karper og karusser. Hvorvidt ål fantes er vel heller tvilsomt så langt fra sjøen. Området tilhørte klosteret, siden Lungegården, lyststedet Florida og gården Nygård som lå der hvor Geofysisk instituttet/ universitetet i dag ligger (Moe 2018). Når dammene (fig. 4) ble anlagt er ukjent, men trolig like etter at Nonneseterkloster ble grunnlagt. Beklageligvis er den minste av dammene fylt igjen, mens den største er nyrenoveret, i alle fall for andre gang siden Nygårdsparkenparken ble laget. Den har derfor mistet noe av sin historie. Dammene tilhørte klosteret helt til Reformasjonen kom, og den eksisterende dammen har på folkemunne blitt omtalt som Jomfrudammen, trolig en etterlevning etter de første eiere.

Om restene etter Nonneseterkloster er inntegnet på flere kart (fig. 4a), er det ikke funnet noen dammer ved selve klosterbygningen, og fisk måtte de ha.

Dammene i parken må sees som en parallell til det dam-paret (fig. 3, mrk. 23) som vi hadde på Koengen ved Bergenhus, og de kan være like gamle.

Nygårdsparken ble grunnlagt av legene Joachim Georg Wiesener og Klaus Hanssen og tatt i bruk av allmenheten i 1883-1885 (UBB spesialsamlinger), og derved forsvant dammene slik de var etter dette tidspunkt. Parken ble overtatt av Bergen kommune i 1947.

Fig. 5.a Nonneseter kloster (mrk. 10 i kartutsnitt) ble grunnlagt som et benediktinerkloster i første halvdel av 1100-tallet, men ble senere i samme århundre bygget om og tatt bruk av cistercienserne. I 1528 ble klosteret overtatt av Vincent Lunge som bygget det om til sitt bruk. I dag er det kun to rester etter kirken igjen, korkapellet og tårnfoten. (b) Den siste kan være Bergens eldste stående bygning (Osmundsen 2010). (Utsnitt av området mellom Store og Lille lungegårdsvann med Vincent Lunge bygg, ca 1740. Orig.: UBB; 5b. Foto: Nina-no, Creative comm.)

Bergens område hadde flere klostre, og fisk var en nødvendighet også for de som bodde der. Like utenfor Nesttun finnes ved Tvetervåsen som renner fra Nesttun-vannet i retning mot . . . Det var tidligere kjent at det fantes en rekke menneskeskapte bukter/dammer, som ble kalt Munkedammene (fig. 6). En entreprenør skapte stor sorg og irritasjon da han i moderne tid ødela anlegget.

Fig. 6 a. Modell laget av Munkedammene i Fana (Tvetervåsen). (Foto: Bjørn Erdal ©).

b. Seks avlange fiskedammer er lagt inn på et kommunalt kart laget etterat at disse automatisk fredete middelalder-restene fra middelalderen ble ødelagt i nyere tid.

c. Kommunalt eiendomskart med inntegnet trase mellom Paradis st. og Hop st. over området med det lite kjente vannsiget fra Eikelundstjørna opp til høyre og ned til Hopsvannet (gult). Det aktuelle området er i midten av den øverste gule streken. (Kart: Bergen kommune)

Et annet kloster som må ha hatt dammer er Lyse kloster (Os kommune). Mye av arealet rundt klosteret er i dag dyrket mark. En mulighet er at dammer har eksistert og ligger under torven. En annen løsning er at enkelte av utvidelsene i elven i det lille vassdraget som går mellom Ulven ekserserplass og forbi kloster-ruinene og videre nedover mot fjorden kan ha fungert som dammer. Flere «fremmede» fiskeslag finnes i vassdraget i dag, og små kulper kan perioder fungert som reservoarer for matfisk for klosteret. Noen tilgjengelige undersøkelser er ikke kjent og tilgjengelige, men etter sigende skal der være karpefisk i vassdraget.

Milde hovedgård tilhørte Domkirken ved reformasjonen. Munkene ved Domkirken fikk tilbud om å flytte ut til Store Milde, noe de så ja takk til. På den måten må noe av klostertradisjonene overført til Milde og virksomheten der.

Gården var stor og tidlig ble det registret dam nøter for ferskvannsfiske i tillegg til saltvannsfiske.

Viktig var det at selve Mildevannet må ha vært hoved oppvekstbasseng for i fisk, i alle fall finnes mat-karuss og fisken hork som finnes i vannet (Hufthammer & Moe 2016).

I hagens sydøstlige hjørne har det i en årrekke vært et sumpig område, og Schnitler (1915) vurderte i sin rekonstruksjon av anlegget dette område som en plass for en potensiell fiskedam. Ved bruk av jordsonde, georadar (antenne med 7cm/ns) og oppmålingsutstyr, ble dette området undersøkt i 2002 og flere reflektorflater ble funnet (Moe & Salvesen 2004). En solid jordvoll var bygget opp mellom dammene og muren, og en mindre demning mellom utløpet og nederste dam finnes. Bunden og sidene av dammene har vært foret med hardtrampet silt/leire og har fungert som et sperre-sjikt for vannet i den nederste dammen mot utløpet (Moe, et al. 2006). Det samme ble funnet ved fiske-dammen på Damsgård hovedgård (Moe 1999) *Restaurering av gamle hageanlegg. - Fortidsminneforeningen*. Ved en mindre utgravning i hagen ble det gjenfunnet to mindre dammer langs den nederste muren i hagen. Ca. 9 meter fra hagemurens sydøstlige hjørne ble det funnet en steinsatt smal forseggjort grøft fra den nederste dam, som ble bøyd av og går/gikk vinkelrett under den store hage muren og ut av hagen (fig. 7).

Bassengene ligger i hagens laveste partier og i utkanten av frukttré-hagen og inngår ikke i prydanlegget og er åpenbart fiskedammer og må være de "Fiskeparker" det henvises til i 1719 for denne delen av eiendommen.

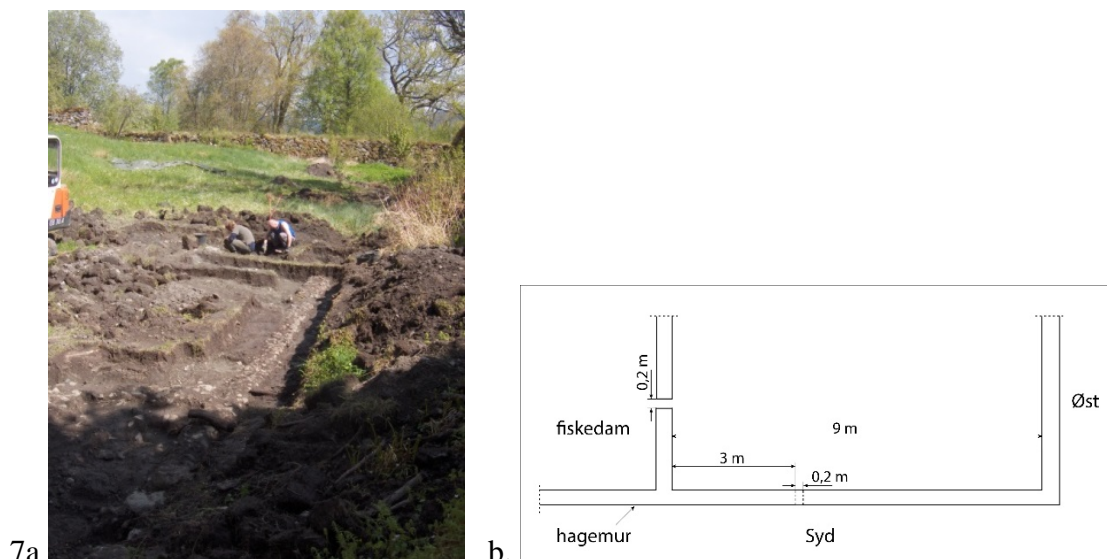

Fig. 7. Foto fra en mindre utgravning av de gamle fiskedammene på Milde ble gjennomført i 2002.

a) Fotoet viser gravningen med fall østover (bort fra kameraet). Det ble funnet to grunne dammer, den østligste var dypest, trolig noe over ca 0,7 m dyp;

b) Vertikalskissen viser den østlige delen av den største og nederste fra dammen med tappeåpning (ca 20 cm bred). Avstanden fra demningen i dammen til hjørnet i hagemuren mot øst var ca. 9 m. Avløpet gikk ned i den steinsatte grøften og dreide etter ca. 3 m mot syd under den solide hagemuren. Denne varierer i bredde varierer fra 0,5 m i toppen til vel 1,0 m.

Etterord

Flere damanlegg fantes nok i området rundt Bergen, karussanlegget på Damsgård er ikke glemt med gjenoppstått med fisk flyttet i 1990 før den siste renoveringen av Jomfrudammen på Nygårdshøyden fant sted. Den minste av de to dammene oppe på Nygårdshøyden har vært fylt igjen lenge. Anlegget på Store Milde er ikke i funksjon. Anleggene innenfor og like utenfor murene ved Bergenhus er fylt igjen. Det overraskende anlegget, Munkedammene med avrenning ned mot treningsentert ved bybanetraseen mellom Paradis og Hopsbroen, er likeledes trolig helt ødelagt, - med kommunens velsignelse på en tidsmessig måte. Noe damfisk av gammel opprinnelse finnes i dag i noen av byens frie vassdrag, mens gjedden er av yngre data.

Referanser:

- Bonow, M., Olsen, H., Svanberg, I. 2016: Historical Aquaculture in northern Europe.- Sødertørn University, The library, Research report 2016;1, 209s
 Hartvedt, G.H. 1994: Bergen Byleksikon. Kunnskapsforlaget. 552s
 Moe, D. 1999: Restaurering av gamle hageanlegg. – Fortidssvern, (Fortidsminneforeningen) 1:23-24
 Hufthammer, A.K. & Moe, D. 2016: Fishponds and Aquacultur in Historical Times in

Norway: 121-138s. I Bonow, M., Olsén, H., Svanberg, I. (red.): *Historical Aquaculture in Northern Europe*. Stockholm: Södertörn University, the Library.

n.n. s.a.: Middelalderens mat og drikke. - Wikipedia

Moe, D. 2004: Hagene på Holmen og Bergenhus: Hortus regiae et militaris. UiB, Bergen museum Årbok 2003:22-31.

Moe, D. 2005: De gamle hagedammene i Bergen, hva vet vi om dem? - Bergen Museums Årbok 2004: 53-61.

Middelalderens mat og drikke (Fisk og skalldyr). - Wikipedia

Moe, D, 2018: Bergen, et senter innen norsk hagekunst fra 1276 og frem til 1900.

Fagbokforlaget.

Ommundsen, A. 2010: Nonneseter i Bergen - eit Benediktinarkloster. - Tidsskrift 89, no. 4: 547-571.

Salvesen, P.H. & Moe, D. 2005: Levende kulturminner i Gamlehagen på Store Milde: Buksbom. - Årringen (UiB): 24-48.

Vollestad, A. 2012: Niøyer. - Store Norske Leksikon.

Willassen, E. 2016: Fugl, fisk eller midt i mellom? - Årbok, Universitetsmuseet i Bergen: 35-47. (Fig. 7)

Noen kjente kart med dam/dammer på Nygårdshøyden:

1750. En dam med ujevne kanter sees i Bergens-by-6: *Situation af Staden og Egnen over Bergen*: (Orig.: Statens kartverk, på nettet).

1779. *Situations-kart over Bergens Bys Almindelig eller Tagemark udi Sydnes*. En 'Rak(k)ar'-dam er inntegnet som ligger både på Sydnes og på Nygårds grunn. Den strak seg i blant annet under arealet til dagens Parkveien 1 (Studentsenteret), og det er derfor noe tvilsomt om den hadde noe med Jomfrudammen å gjøre. (Orig.: Statens kartverk, på nettet).

1829. En dam men med noe uryddige kanter sees. amt2 Bergens-by-1829: (Statens kartverk, på nettet)

1829. To tydelige dammer sees. Kart over *Bergenuhus Fæstning underliggende Forts samt med Bergen Bye med nærmeste Omegn* (Oppmålt 1829 av Vibe og Midtelton) (Orig. amt2_bergens-by-18_1829)

1864. To tydelige dammer, en stor og en noe mindre sees etter inngangen til Nygårdsparken. (Kart: av P. Handberg (1864) over Bergen med omegn, amt2_bergens-by-20 (Orig.: Statens kartverk, på nettet).

